

ՎԱՐԴԱՆ, ԱՐԵՎԵԼՈՒԹԻ «ՀԱՒԱՔՈՒՄՆ» ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ»

ԿՈՐԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

«Հաւաքումն Պատմութեան» արժէքաւոր ճերմակ ընդհանուր աղբիւրադիտական քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ նրա հեղինակը՝ Վարդան Արեւելցի ժամանակագրական յաջորդականութեամբ օգտագործել է իրեն մատչելի գրեթէ բոլոր նախնիական պատմագրական բնոյթի հայերէն աղբիւրները⁽¹⁾։ Ըստ այսմ, օրինական հարց է առաջ գալիս, թէ ինչու նա պիտի բացառէր, կամ՝ արդե՞ք բացառել է, այն մի քանի աղբիւրները, որոնք կորած են համարւում առ այսօր մեզ հասած չլինելու պատճառով, սակայն ժամանակին եղած պիտի լինէին նրա արամագրութեան տակ։ Բացի այդ, այն հանգամանքը, որ «Հաւաքումն Պատմութեան» մէջ նաեւ ընդգրկուած են այն իրադարձութիւններն ու ժամանակները, որոնց վերաբերում են նշուած կորած աղբիւրները, և դրանց վերաբերեալ նիւթերի զգալի մասի մասը հասցէն դուռն առ մեզ յայտնի չէ, հարկադրաբար հիշել է տալիս նոյն հարցումը։

Աւելին ջիւղելով՝ Վարդան Արեւելցիին տեղեկացնում է, որ ստուգապէս օգտուել է կորած աղբիւրներից ուղեւորական երկուսի՝ Մխիթար Անեցու և Յովհաննէս Վանականի երկերից⁽²⁾։ Բանասիրութեան մէջ արդէն մասնաւորապէս մեզ յայտնի սղղակի քաղաքացիներ կատարել է Մխի-

թար Անեցու աշխատութիւնից⁽³⁾, իսկ կորած միւս աղբիւրներից՝ յատկապէս Շապուհ Բագրատունու, Յովհաննէս Սարկաւազի, Յովհաննէս Վանականի երկերից օգտուած լինելը կասկածանքի ենթակայ չի եղել թէև, սակայն համոզիչ հաստատումներ էլ չեն եղել առ այսօր⁽⁴⁾։ Առ այս, կարծում ենք, որ աղբիւրագիտական միւր քննութիւնները իրաւունք են տալիս հաւաստելու աւելին, ինչքան էլ որ կորած աղբիւրների բացակայութիւնը բնագրական ուղղակի համեմատութիւնների հնարաւորութիւն չի տալիս և ըստ այդմ վերջնական եզրակացութիւններ հնար չի լինի գոյացնել, առաւել ևս, երբ տեղի օղութեան պատճառով փոխառւած հատուածները, երբեմն շատ ընդարձակ, այստեղ ի վիճակի չենք լինի ներկայացնել⁽⁵⁾։

Ստույգ է, որ Շապուհ Բագրատունին Թ. Դարի երկրորդ կէսի և Թ. Դարի սկզբի

(1) Նոյն տեղում, Յաւաջառն, էջ 11։

(2) Ն. Ալիմեան, Մատենագրական Հետազոտութիւններ, Ա., Վիեննա, 1922, էջ 185, 195, 201; J. J. Muxlidernans, La Domination Arabe en Arménie ..., Louvain, 1927, էջ 110, 126; Մեզ ծանօթ են նաև Տիգրան Գույումեանի երկու յօդուածները Մխիթար Անեցու Սելջուկների մասին հազարգումների վերաբերեալ, որտեղ խոսւում է նաև Մխիթար Անեցու և Վարդան Արեւելցու երկերի առնչութիւնների մասին։ Կան և այլ եղիչականներ, որոնք այս կապակցութեամբ շեն են որոշ անհարկութիւններ իրենց տարբեր աշխատութիւնների մէջ։ Այժմ ձեռքի տակ չունենալով դրանք, գծաթիտաբար յղում չենք կարող անել։

(3) Այս ևս կատարելու ենք մեր մենագրական վերաշինելու ուսումնասիրութեան մէջ։

(4) Այս մասին առանձին խօսք կը լինի Վարդան Արեւելցու ներհուսած մեր մենագրական աշխատութեան մէջ։

(5) Վարդան Արեւելցի, Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 92, 146-147։

հեղինակ է, հետեւաբար նա կարող էր պատմել միայն մինչև տուեալ ժամանակահատուածը և այդ ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձութիւնների մասին: Բարեխատարար, նրա ժամանակակից ու աշխատութեանը քաջ ծանօթ Յովհաննէս Դրասխանակերտցու մանրամասն և յստակ վկայութիւնները⁽⁹⁾ շնորհիւ, համեմատաբար աւելի որոշակի է դառնում, թէ ինչ իրադարձութիւնների ու ժամանակաշրջանի վերաբերեալ հաղորդումներ է պարունակել Շապուհ Բագրատունու մեզ չհասած երկը: Այս երկի բովանդակութեան մասին յիշեալ միանգամայն հաւաստի վկայութիւնները կարեւոր և օգտակար են նաեւ նրանով, որ թոյլ են տալիս դրա և Հաւաքումն Պատմութեան առնչութիւնները որոնել որոշ հատուածների օտմաններում, որոնցում նոյնպէս պատմում է համապատասխան ժամանակի ու իրադարձութիւնների մասին: Տուեալ դէպքում մեզ օգնում են նաեւ այլ իրողութիւններ: Աղբիւրագիտական հետազոտութիւններից պարզ է դառնում, որ Վարդան Արեւելցին այս նոյն ժամանակաշրջանի ու դէպքերի մասին խօսելիս, անմիջաբար օգտուել է Մովսէս Կաղանկատուացու, Ղևոնդ Երեցի, Յովհաննէս Դրասխանակերտցու, Ստեփանոս Տարնացու (Առողիկի) պատմագրական աշխատութիւններից, և բաւականին որոշակի ճշգրտում են դրանցից քաղուածքար առնուած հատուածները: Յայտնի է դառնում նաեւ, որ սովորաբար շատ վշտաւանդով իր աղբիւրներին, Վարդան Արեւելցին, եթէ նոյնիսկ ամբողջական մեծ կամ փոքր հատուածներ չի վերցնում, այլ սոսկ համառօտում է իր սկզբնաղբիւրները, այդուհանդերձ պահպանում է իր քաղուածքների սկզբնական ինքնութիւնն ու տեսքը որեւէ չափով: Այս իրողութիւնների հիման վրայ էլ, բնական է, բաւականին ստոյգ դատորոշում են այն հատուածները, որոնք բաւացի առնուած կամ քաղուած են մեզ դեռեւս ոչ ծանօթ, կորած կամ դեռ առայսօր մեզ չհասած աղբիւրներից:

⁽⁹⁾ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 7, 131-132, 141:

Ահա, այս բոլորի հիման վրայ, ուշադրութեան է արժանանում Հաւաքումն Պատմութեան վնեւտիկեան 1862 թ. հրատարակութեան 76-80 էջերում տեղ գտած՝ Քայց անկերոցն ի մեծ պատերազմին ... և ել Բագդէն ընդդէմ նորա երկերիւրօք և ջնջեաց զնա ի սպառն հատուածը⁽¹⁾, ինչպէս արդէն նկատուած է բանասիրութեան մէջ⁽²⁾: Այստեղ պատմուող դէպքերը հիմնականում վերաբերում են Յովհաննէս Դրասխանակերտցու Շապուհ Բագրատունու երկին վերագրած ժամանակահատուածին և նշած անձնաւորութեան՝ առաւելապէս Աշոտ Ա. և Շապուհ Բագրատունիների գործունէութեանը: Յատկանշական է, որ նշուած հատուածը սահմանագծում է սկզբից՝ Ղևոնդ Երեցի, վերջից՝ Յովհաննէս Դրասխանակերտցու երկերից քաղուած տողերով, զանաւոր է դրանց միջև: Ըստ որում, ուշադրութեան արժանի է և այն, որ սոյն հատուածին նախորդող տողերում նշուած է Գէորգի (Արագածոտն աստանից, 492-495 թթ.) կաթողիկոսնաւը, որից անմիջապէս յետոյ Յովհաննէս Դրասխանակերտցին յայտնում է, որ Հագարացիների և Հայ իշխանների մասին զրոյցները իր երկում պակասում են, ասկայն դրանք առկայ են Շապուհ Բագրատունու աշխատութեան մէջ⁽³⁾: Ըստ երեւոյթի, Վարդան Արեւելցին, որն այնքան քաջ ծանօթ է եղել Յովհաննէս Դրասխանակերտցու Պատմութեան մանրամասնութիւններին, վարուել է ըստ այս յիշեցման և, դիմելով Շապուհ Բագրատունու աշխատութեանը, այս ու յաջորդ հատուածները փոխառել դրանից: Մեզ թւում է, որ սա առարկութիւն է վերցնող ճշմարտութիւն է:

Ընդամենը մի էլ յետոյ, որը քաղուածաբար առնուած է Յովհաննէս Դրասխանակերտցու աշխատութիւնից⁽¹⁰⁾, ակըսում է բաւականին ընդարձակ մի այլ հատուած՝ Քայց աւելի է ասա ... ինչան

⁽¹⁾ Տե՛ս մանրամասն նոյն տեղում:

⁽²⁾ Ն. Ալիկեան, Նշուած աշխատութիւնը, էջ 185:

⁽³⁾ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 131:

⁽¹⁰⁾ Նոյն տեղում, էջ 111-131:

հոգևոր բժշկութեան»⁽¹⁾, որը նոյնպէս քաղուած է Շապուհ Բագրատունու երկից, որովհետեւ այնտեղ ամփոփուած նիւթը գրեթէ հիմնովին բացակայում է մեզ յայտնի միւս գրաւոր աղբիւրներում և փաստական ու ժամանակագրական առնչութիւններով կապուած է Յովհաննէս Դրասխանակերտացու Շապուհ Բագրատունու վերաբերեալ վերոյիշեալ վկայութիւններին ու համապատասխանում է դրանց: Եթէ նոյնիսկ այնտեղ յիշատակութիւն կայ, թէ այն քաղուածներ է պարունակում Փոռ Պատրիարքի Զաքարիա Զապեցի կաթողիկոսին ուղղուած մի թղթից, դա չի նշանակում որ այդ քաղուածները կատարուած են Վարդապետ Արեւելցու ժամանակ, նրա ձեռքով, և ոչ աւելի շուտ՝ Շապուհ Բագրատունու իսկ կողմից և նոյնութեամբ կամ մասնակի միջամտութիւններով մասաք գործել ճշտագրումն Պատմութեան մէջ: Ըստ երևոյթին, ստորոյն էլ այս է. Շապուհ Բագրատունին ինքն է ձեռքի տակ ունեցել այդ թուղթը և օգտուել դրանից. և դա ոչ միայն նրա համար, որ փոսի է Զաքարիա Զապեցու թղթակցութիւնը իր ժամանակ կատարուած իրողութիւն է, այլ և նրա համար, որ, շատ հաւանական է, Վարդան Արեւելցին ևս անմիջական ծանօթութիւն չունի յիշեալ թուղթի հետ, ինչպէս և չունեն այդ շրջանի մասին պատմող Յովհաննէս Դրասխանակերտացի, Ուխտանէս, Ասողիկ պատմիչներն ու մեզ ծանօթ այլ գրաւոր աղբիւրներն անգամ, որոնցից և Վարդան Արեւելցին չէր կարող այն քաղած լինել: Առաւել ճշմարիտ պէտք է համարել այն, որ Վարդան Արեւելցին ուղղակի օգտուել է Շապուհ Բագրատունու երկից, ուր զետեղուած են եղել նաև յիշեալ թղթից կատարուած համապատասխան քաղուածները:

Գտնուած ենք նաև, որ միանգամայն ստոյգ պէտք է համարել այն վարկածը, ըստ որի Շապուհ Բագրատունու երկից օգտուած հեղինակները՝ Յովհաննէս Դրասխանակերտացու, Ուխտանէսի, Ասողիկի, Մխիթար Անեցու աշխատութիւններին

միջնորդաբար այլ հատուածներ ու ընդմիջարկութիւններ էլ մուտք են գործել Վարդան Արեւելցու ճշտագրումն Պատմութեան մէջ, որոնք աւելի որոշակի կարող են զատորոշուել, երբ համապատասխանաբար դրանք ճշդեւն նաև վերոյիշեալ աշխատութիւններին մէջ:

Աղբիւրագիտական ընդհանուր քննութիւնը դարձեալ աւելի քան հաւանական է դարձնում այն, որ Վարդան Արեւելցին օգտուել է նաև Յովհաննէս Սարկաւազի ճշտագրութիւնից, որը, ինչպէս յայտնի է, նոյնպէս առ այսօր մեզ չի հասել: Որոշ է, որ Յովհաննէս Սարկաւազը ապրել և ստեղծագործել է ԺԱ. Դարի երկրորդ կէսին և ԺԲ. Դարի առաջին քառորդին: Նրա երկից միջ հասած հատուկէնտ հատուածները, ինչպէս նաև գրաւոր ակնարկները, ցատկապէս Սամուէլ Անեցու և Կիրակոս Դանձակեցու կողմից, հնաբարութիւն են տալիս ճշդելու, թէ մօտաւորապէս ինչ ժամանակահատուած է ընդգրկել այն, ինչ թովանդակութիւն է ունեցել եայլն: Յամենայն դէպս, պարզ է, որ Յովհաննէս Սարկաւազը գրել է Պատմութիւն կամ ժամանակագրութիւն սկսած Սէլջուկների Անդրկովկաս ու Հայաստան մուտք գործելու (գուցէ և՛ աւելի վաղ) տարիներին ընդհուպ մինչև նրանց պետութեան քայքայումը, հաւանաբար և դրանից յետոյ՝ 1125-1126 թուականները, ինչպէս կը տեսնենք ստորև:

Վարդան Արեւելցու ճշտագրումն Պատմութեան մէջ ևս պատմուած է այդ ժամանակահատուածի իրադարձութիւնների մասին: Պարզաբան է, որ Վարդան Արեւելցին այս առնչութեամբ իր նիւթերը մի կարևոր մասը քաղում է, յաճախ քառասյի, Մտաթէոս Ուռույցեցու ճշմանա կազրութիւնից, մասամբ, ինչպէս կը տեսնենք յետոյ, Մխիթար Անեցու ճշմանակագրութիւնից, սակայն նաև այդ մէկ, կամ աւելի, մեզ անծանօթ աղբիւրից: Այսպէս ենք դատարւոյն հիմնական պատճառով, որ իր քաղած այդ նիւթերի մի զգալի մասը բացակայում է մեզ հասած աղբիւրներում: Այս, ժողովրդից կա-

(1) Տե՛ս մանրամասն Վարդան Արեւելցի, Նշուած աշխատութիւնը, էջ 81 - 87:

բող էր Վարդան Արեւելցին ներթերի այդ մասը ունենալ իր տրամադրութեան տակ, եթէ ոչ յատկապէս Յովհաննէս Սարկաւազի կորած աշխատութիւնից, որը ծանօթ էր նրան և որտեղ էլ հէնց պիտի լինէին նաև այդ ներթերը: Եթէ Վարդան Արեւելցին սուղակի չի յայտնում Յովհաննէս Սարկաւազի նշուած երկից իր օգտուելու մասին, այդ չի նշանակում որ դա տեղի չի ունեցել ու նա չի օգտուել այդ երկից: Յայտնի է, որ միջնորդաբար, ոչ միայն Հայաստանի սահմաններից ներս, մասեւնադիտական ընկալելու աւանդոյթ է եղել՝ ոչ անպայման նշել օգտագործուած աղբիւրը կամ նրա հեղինակը: Վարդան Արեւելցին ևս գործնականում հետեւել է այդ աւանդոյթին և միշտ չէ որ նշել է իր օգտագործած աղբիւրները թէ՛ իր Հաւաքումն Պատմութեան» և թէ՛ իր բնութիւն միւս աշխատութիւնների մէջ: Այնպէս որ, մեր կարծիքով, նա կարող էր և իրապէս էլ օգտուել է Յովհաննէս Սարկաւազի «Պատմութիւն»ից, քանի որ այս շրջանի ու ներթերի մասին պատմող այլ առայսօր կորած համարուող պատմագրական երկի մասին խօսք չի եղել:

Ըստ մեզ, Յովհաննէս Սարկաւազի «Պատմութիւն»ից քաղուած հատուածներն է այն, որ զբաղեցնում է Հաւաքումն Պատմութեան» 102-104 էջերը. «Իսկ թագաւորն կարողց ... արտաքոյ կարգաց զկաթողիկոսութիւնս»: Այստեղ պատմուածներն (Փատուներ, Անիի գրաւման, Ալփատլանի սպանութեան, Մէլիքաւի գահակալութեան եւայլն) վերաբերեալ շատ նուազ ու տարտամ ակնարկութիւններ կան պատմագրական մեր իւրաքարէններում: Ըստ որում, Սամուէլ Անեցի, որը Յովհաննէս Սարկաւազի երկից օգտուել է, նոյնիսկ քառացի հատուածներ պահպանել նրանից, միաժամանակ շատ օրոյակի վկայում է, որ Յովհաննէս Սարկաւազը ստոյգ գրել է նաև 1090ականների մասին⁽¹³⁾, այսինքն, երբ տեղի էին ունեցել վերոյիշեալ հատուածում նկարագրուած իրադարձութիւնները: Կիրակոս Գանձակեցիին ևս հաստատում

է նոյնը⁽¹³⁾: Ուստի, շատ հաւանական է նաև այս ենթադրութիւնը:

Այսպիսին է, մեր կարծիքով, նաև յաջորդող հատուածը. «Իսկ զտէրն Անուոյ ... իմաստութենէ քառաւորաց, ... Յայնմ ժամանակի ... զոր և արարին իսկ»⁽¹⁴⁾, նմանապէս պատճառաբանուած համապատասխան միւսնոյն փաստարկումներով: Այս հատուածի ըզմանդակութիւնը միանգամայն համաժողովի է Յովհաննէս Սարկաւազի «Պատմութեան» ըզմանդակութեան վերաբերեալ մեր ունեցած վկայութիւնների հետ, և, մասնաւոր, քանի որ մեզ յայտնի միւս աղբիւրները այստեղ պատմուող դէպքերի մասին ևս գրեթէ հիմնովին լուծւած են, ապա, թուում է, միանգամայն տեղին է մեր դիտողութիւնը առայն, որ այս հատուածի մայր աղբիւրը ևս Յովհաննէս Սարկաւազի կորած «Պատմութիւն»ն է, եթէ անգամ միջնորդաբար, ասենք՝ այն դէպքում Մխիթար Անեցու երկի միջոցով այն ժուտք գործած լինի Հաւաքումն Պատմութեան» մէջ:

Այս առումով ուշագրութիւն է գրաւում յատկապէս 1090-1125 թուականների իրադարձութիւնների մասին պատմող քիչ վերը ակնարկուած հատուածներից մէկ ուրիշը. «Իբրեւ լուաւ զայս ... Տէր պահեաց զնա այսպէս»⁽¹⁵⁾, որը նոյնպէս ուղղակի չի առնչուում մեզ ծանօթ գրաւոր աղբիւրներին, թէև երբեմն ընդմիջուծ է Մտաթէոս Ուսանյացու «Ժամանակագրութիւն»ից առնուած միջնակեալ մանր հատուածներով, շատ հաւանական է, որ նմանապէս գալիս է Յովհաննէս Սարկաւազի նշուած աշխատութիւնից միւսնոյն ևս ի հանգամանքներով: Առկայ փոքր ընդհանրութիւնները, որոնք հազուադէպ նկատելի են դառնում մասամբ Սամուէլ Անեցու և Կիրակոս Գանձակեցու երկերի հետ համեմատելիս, իրողութիւնը չեն փոխում, այսինքն, այդուհանգերձ, նըշ-

(13) Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց Պատմութիւն, Երևան, 1963, էջ 84:

(14) Տե՛ս մանրամասն Վարդան Արեւելցի, Նշուած աշխատութիւնը, էջ 105-107, 108-109:

(15) Նայն տեղում, էջ 116-121:

(13) Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1912, էջ 118-119, 120:

ուած հատուածը չի կապուած նրանց կրկերին, մասնաւոր ու իրենք ևս այս առնչութեամբ անած են նոյնպէս բացակայ աղբիւրներին: Ուստի, իբրեւ սկզբը նաղբիւր մնում են առ այսօր կորած գրաւոր աղբիւրները, ընական է, նրանք, որոնք պատմել են այդ ժամանակաշրջանի և իրադարձութիւնների մասին, տուեալ դէպքում՝ Յովնանէս Սարկաւազի և Մխիթար Անեցու կրկերը: Մխիթար Անեցուց օգտուելու մասին, ինչպէս մատնանշեցինք, արդէն վարդան Արեւելցին ինքն է խոստովանում, իսկ Յովնանէս Սարկաւազի պարագային կարող ենք նկատել տալ նաեւ հետեւելը. — ինչպէս նախորդ հատուածները, այնպէս էլ այս վերջինը բովանդակութեամբ ու ժամանակագրականորէն զուգորդուած է նրա Պատմութեանը բովանդակութեան վերաբերեալ մեզ հասած վկայութիւններին, օրգանապէս կապուած է նախընթաց հատուածներին և տւարաւում ոչ պատահականօրէն այնտեղ, մինչև ուր կարող էր նա հասցնել իր Պատմութիւնը՝ 1125—1126 թթ.:

Բացի այդ, տուեալ դէպքում դարձեալ մեզ բոլորովին էլ պատահական չի թուում, որ վարդան Արեւելցին ընդհատելով իր պատմական նիւթի հաղորդումը հէնց այնտեղ, որտեղ և աւարտուած է

վերոնշեալ սոյն հատուածը, միջանկեալ սկսում է պատմել Յովնանէս Սարկաւազի կեանքի ու գործունէութեան մասին, և այնուհետեւ ըստ կարգի շարունակում իր պատմութեան շարադրանքը Յովնանէս Սարկաւազի մահուան թուականից անմիջապէս յետոյ: Այս սահմանագիծը հէնց այնպէս չի ստեղծուել: Ըստ երևոյթին, Յովնանէս Սարկաւազի Պատմութիւնը աւարտուել է հիմնականում մատնանշուած այս վերջին հատուածում ընդգրկուած այդ իսկ պատճառով հէնց այնտեղ է հարկ համարել մի քանի խօսք ասել նրա հեղինակի՝ Յովնանէս Սարկաւազի մասին, մասնաւոր ուր անմիջապէս յետոյ շարունակուող ընտելիւր արդէն ստոյգ այլ աղբիւրից է և վերաբերում է 1130 թուականին, երբ նա մէկ տարի առաջ արդէն իսկ մահացել էր:

Ուստի, աւելի ստոյգ կրկնակցութեան համար, սպասելով հանդերձ լրացուցիչ փաստերի, նոյնիսկ՝ Յովնանէս Սարկաւազի Պատմութեանը կրջանիկ յայտնաբերման, մեր այստեղ մատնանշած բանասիրական — աղբիւրագիտական իրողութիւնները, կարծում ենք, գիտական որոշակի հետաքրքրութիւնից զուրկ չեն:

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՊԵԱՆ

(Նառուհակեղի)

